

Сучасні методологічні засади осмислення культурологічних концепцій

У статті обґрунтовано сутність поняття "культурологічна концепція" з позицій пізнавальної парадигми культурології. Показано досвід опрацювання концепцій культури в теорії відомого американського антрополога К. Гірца. Визначено сучасні методологічні засади, що виступають як дослідницький інструментарій у теоретичній реконструкції культурологічних концепцій.

Ключові слова: концепт, культурологічна концепція, культурологічна парадигма, форма пізнання, методологічні засади, інтерпретативний підхід.

В статье обоснована сущность понятия "культурологическая концепция" с позиций познавательной парадигмы культурологии. Показан опыт разработки концепций культуры в теории известного американского антрополога К. Гирца. Определены современные методологические основы, выступающие как исследовательский инструментарий в теоретической реконструкции культурологических концепций.

Ключевые слова: концепт, культурологическая концепция, культурологическая парадигма, форма познания, методологические основы, интерпретативный подход.

In the article the essence of the concept of "Cultural concept of cognitive paradigm from the standpoint of cultural studies. Showing experience processing concepts in cultural theory known American anthropologist K. Geertz. Defined modern methodological principles that serve as a research instruments in theoretical reconstruction of cultural concepts.

Key words: concept, cultural concept, cultural paradigm, a form of knowledge, methodological principles, interpretive approach.

В останній третині минулого сторіччя відбуваються радикальні зміни у підґрунті гуманітаристики, які визначаються як четверта глобальна наукова революція. У ході її розвитку народжується нова – постнекласична наука, провідними рисами якої є орієнтація на міждисциплінарні дослідження, об'єктом яких виступають унікальні системи, що характеризуються відкритістю, самоорганізацією та нелінійністю розвитку. Відповідно змінюються ідеали та норми наукової раціональності. З винятку на норму перетворюється принцип методологічного плюралізму, співставлення і поєднання

різних методів наукового аналізу, а не жорстке протиставлення різних дослідницьких підходів та тлумачень одного об'єкта.

Окреслені процеси виразно демонструють загальні тенденції розвитку сучасної культурологічної науки, дослідження якою складного феномену, як культура, обумовлює вихід за межі монодисциплінарного підходу, актуалізує використання понятійного апарату та методологічного інструментарію міждисциплінарних дослідницьких програм та комунікативних стратегій. Незважаючи на наявні ґрунтовні дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених – філософів, істориків, культурологів, мистецтвознавців (О. В. Антонюк, О. М. Астаф'єва, Ю. П. Богущкий, Є. В. Більченко, П. Е. Герчанівська, М. С. Каган, С. Б. Кримський, М. В. Попович, С. С. Неретіна, О. П. Огурцов, Т. І. Орлова, К. Е. Разлогов, В. М. Розін, А. Я. Флієр, П. В. Копнін, В. І. Шинкарук, В. М. Шейко, В. Д. Шульгіна та ін.), присвячених широкому спектру методологічних проблем культурології, актуальним залишається подальша розробка сучасного методологічного інструментарію для реконструкції функціонуючих культурологічних концепцій як теоретичних форм осмислення людини та культури.

Отже, мета статті полягає у концептуалізації методологічних засад, що виступають як дослідницький інструментарій у теоретичній реконструкції культурологічних концепцій.

З позицій термінологічного визначення поняття "культурологічна концепція" звернемося до деяких енциклопедичних видань, що демонструють різні методологічні підходи його осмислення. Так, автори-укладачі (І. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Лінецький, А. В. Шуба) наукового видання "Философский словарь" (К., 2006) [9] поняття "концепція" (від лат. *conceptus* – думка, поняття, *conceptio* – сприйняття) тлумачать як провідний задум, конструктивний принцип художнього, технічного та ін. видів діяльності; визначальний спосіб розуміння, трактовка будь-чого, основна ідея систематичного підходу, основний погляд на предмет, процес або явище; одна з форм наукового пізнання (поряд з ідеями, теоріями та ін.). Крім того, зазначається, що іноді концепцією користуються тоді, коли прагнуть висловити думку про ще неусталене знання, його гіпотетичність. Разом з тим змісту концепції як поняттю властива цілісність розуміння, єдина теоретична спрямованість. У зазначеному вимірі концепція являє собою своєрідний спосіб інтерпретації, спосіб розуміння несамоочевидних наукових висловів" [9, с. 436]. Структура наукових концепцій складається з наступних елементів: 1) зміст відповідних категорій, ідей, ідеалів, норм; 2) соціокультурні

смишли та аксіологічні висловлювання, що висвітлюють розуміння тих чи інших наукових висловлювань та суджень; 3) висловлювання, що відтворюють цілісність об'єкта знання; 4) висловлювання, що розкривають процедури втілення знань в практичну діяльність людини.

В енциклопедичному науковому виданні "Новая философская энциклопедия" (М., 2010) [5] визначення аналізованого поняття здійснено відомими російськими вченими-філософами С. С. Неретіною та О. П. Огурцовим. Дослідники підкреслюють належність понять "концепт" та "концепція" до філософського дискурсу. Спираючись на латинське *conception* – схоплення, поняття "концепція" визначається як "акт схоплення, розуміння та осягнення смислів в ході мовного обговорення та конфлікту інтерпретацій, або їх результат, представлений різноманіттям концептів, що не відкладаються в однозначних та загальнозначущих формах понять" [5, с. 425]. Важливим видається акцент, зроблений дослідниками на зв'язку концепції із концептом, а також із розробкою та розгортанням особистісного знання, яке на відміну від теорії не отримує завершеної дедуктивно-системної форми організації, а його елементами є не ідеальні об'єкти, аксіоми та поняття, а "концепти – стійки смислові згущення, що виникають та функціонують в процесі діалогу та мовної комунікації" [5, с. 426].

В енциклопедичному культурологічному виданні "Культурология. Энциклопедия" (М., 2007) [4] "концепт" (лат. *conceptus* – поняття) інтерпретується як термін, який активно використовується логіками, методологами, лінгвістами, а також дослідниками гуманітарного знання, історії, філософії, культурології та ін. Попри це є очевидним, що значення, які вкладаються дослідниками у термін "концепт", можуть розходитися, а його евристичні можливості використовуються недостатньо, навіть там, де його застосування є гостро необхідним. Заслуговує на увагу твердження про те, що у когнітивних науках концепт означає основну одиницю збереження та передачі інформації, а також структуру, що віддзеркалює знання та досвід людини; оперативну змістовну одиницю пам'яті, ментального лексикона, концептуальної системи та мови мозку. "Концепт – це уявлення індивіда про смисли, "кванти" знання про реальні та уявні світи; форма обробки суб'єктивного досвіду шляхом підведення його під певні категорії та класи" [4, с. 985].

Аналізуючи спільність та відмінність підходів у трактуванні досліджуваних понять, здійснених науковцями з позицій різних наукових парадигм, слід відзначити, що одноставним серед дослідників є

розуміння концептів як ядра концепцій, які постають у множинності та незавершеності наукових форм вираження. Це підтверджується й дослідженнями представників сучасного постмодернізму (Ж. Дельоз, Ф. Гваттари), у яких філософія розуміється як "творчість концептів" [6, с. 56], а, власне, самі концепти розглядаються як "дещо внутрішньо присутнє в думці, умова самої її можливості, жива категорія, елемент трансцендентного досвіду" [6, с. 11], як "фрагментарні єдності", що навчають розуміння, а не пізнання, як "архіпелаг островів" смислу [6, с. 40].

Безперечна спільність підходів демонструється дослідниками на рівні усвідомлення ролі концепцій у процесі смислового осягнення певних явищ. В цілому, з гносеологічних методологічних позицій концепція постає як форма наукового пізнання, яка є способом розуміння, пояснення, тлумачення основної ідеї теорії, але на відміну від теорії не отримує завершеної дедуктивно-системної форми організації та не може бути втілена у чітку логічну систему точних наукових понять. Не менш важливою ознакою концепції є можливість її вироблення на основі загальноновизнаних теорій певної наукової школи. Втім, концепція постає як спосіб розгортання особистісного знання й, відповідно, може бути представлена як авторська концепція, тим самим розкриваючи погляди певного дослідника навіть у формі гіпотетичного знання.

Відмінність інтерпретацій досліджуваних понять ґрунтується на виявленні у сучасних наукових трактовках комунікативної природи концептів та концепцій. Це не дозволяє описати їх за допомогою інтенціональної феноменології, яка робить акцент на спрямованості свідомості на річ, втім, сприяє їх подальшому осмисленню у контексті широкого спектру теорій комунікації, адже йдеться про осягнення смислів у процесі мовного обговорення, діалогу та різності інтерпретацій. Таким чином, саме комунікативний аспект може бути використаний як продуктивний чинник обґрунтування сутності поняття "культурологічна концепція".

Разом з тим методологічно важливо підкреслити можливість тлумачення концепції у вимірах особистісного знання як теоретичної форми віддзеркалення уявлень та поглядів на певний об'єкт або явище з персональної авторської позиції. Постановка проблеми саме у такому ракурсі забезпечує наявність широкого дослідницького поля, в межах якого тривалий час відбувається дослідження різноманітних за науковим спрямуванням концепцій – філософських, соціологічних, педагогічних, мистецтвознавчих тощо, представлених поглядами конкретних персоналій.

Формування поняття "культурологічна концепція" відбулося у контексті розширення культурологічного дискурсу, пов'язаного з розвитком культурної або соціальної антропології, на ґрунті якої склалися потужні культурологічні школи – північноамериканська, британська, німецька та французька. Кожна з них виробила власну методологію та методику цілісного дослідження культури і зробила вагомий внесок у формування культурології як науки.

Попри те, що досі не можна говорити про загальну концепцію культури, схарактеризуємо провідні чинники властивого сьогоденню методологічного зсуву у дослідженні культури, звертаючись до узагальнення останнього у працях видатного вченого другої половини ХХ століття Кліффорда Гірца (1926–2006) – антрополога, етнографа, теоретика культури. Дослідник став відомим як автор оригінальної концепції культури та не менш оригінального підходу до її вивчення – інтерпретативного, який увібрав у себе елементи структуралізму, герменевтики, британської аналітичної філософії, філософії символічних форм та розуміючої соціології. Розвинута на основі зазначеного підходу інтерпретативна антропологія суттєво вплинула на концептуально-термінологічний апарат філософії, історії, політології, соціології, культурології та багатьох інших гуманітарних дисциплін другої половини ХХ ст. При цьому одним із ключових аспектів концепції культури вченого став її визначальний вплив на концепцію людини.

Як й інші дослідники, Гірс припускає, що необхідно спиратися на ті підходи до осмислення культури, які мають значний евристичний потенціал. Тому, вирішуючи методологічні контроверзи в культурній антропології, вчений пропонує шукати систематичні взаємовідношення між різними явищами, а не сутнісні подоби явищ одного й того ж порядку. Для досягнення у цьому будь-якого успіху вчений вважає, що "ми повинні змінити "стратиграфічну концепцію" зв'язків між різними сторонами людського існування синтетичною, тобто такою, у якій біологічний, психологічний, соціологічний та культурні фактори могли б розглядатися як змінні в рамках єдиної системи аналізу" [1, с. 55–56]. Така інтеграція теорій та концепцій різного роду, на думку дослідника, дозволила б формулювати осмислені пропозиції, які розрізнено функціонують у різних сферах досліджень.

Розвиваючи концепцію культури та її вплив на концепцію людини в рамках інтерпретативного підходу як ключового в антропології, Гірс залучає до їх обґрунтування такі важливі методологічні прийоми, притаманні і процесу культурологічного пізнання, як

системний аналіз культури, насичений опис, емпатія, звертається до положень герменевтики, феноменології, семіотики, символічної філософії тощо. Забезпечення такого рівня міждисциплінарності дає підстави для твердження про культурологічний характер концепції людини К. Гірца та визнання її як культурологічно-антропологічної.

На сучасному етапі розвитку гуманітарних знань з їх поглибленою інтегрованістю та комунікативністю важливим стає визначення сутнісних ознак, що відрізняють культурологічну концепцію від філософської або концепції філософії культури тощо. У цьому зв'язку скористаємося думкою авторів праці "Філософія культури" (М., 1998) [8], у якій йдеться про можливість відмежування, перш за все, проблемного поля філософії культури та культурології на основі виявлення специфічних підходів до досліджуваного феномену – культури. Виходячи з цієї логіки, автори пропонують розглядати спектр проблем філософії культури, що окреслюються відношенням культури у її цілісності до таких форм буття, як природа, суспільство, людина. Натомість спрямованість культурологічного знання на конкретні феномени культури – етнічні, історичні, соціальні, професійні тощо, тим самим окреслюючи для нього й відповідну сферу пізнання – етнографічну, соціологічну, семіотичну, історичну, мистецтвознавчу тощо. При цьому суб'єктно-ціннісна позиція, очищена від об'єктно-пізнавальної, надає культурологічним розмишам художньої форми втілення [8, с. 7].

Становлення культурології як науки, що відбувається на основі загальнонаукових принципів пізнання, уможлиблює розгляд культурологічної концепції або парадигми як цілісної системи теоретичних та методологічних положень, сформованих на різних етапах становлення наукового знання про культуру, які демонструють значущі наукові константи, актуальні для розвитку культурології як науки про культуру у сукупності її історичних форм. Разом з тим будь-яка авторська концепція культури, або цілий напрям, що акумулює спільні моделі поглядів представників наукової думки, спрямованих на впорядкування емпіричних даних та пояснення культурних фактів, постають як форми теоретичного пізнання людиною функціонування та розвитку культури. Залучені до певного історичного контексту, вони як втілення людської думки формують різноманіття життєвих смислів та загальнолюдських цінностей, генерують домінантні основи людського існування – смисли, ідеї, ідеали, норми тощо. З огляду на це культурологічні концепції можуть бути визначені як культурні феномени, що стають

невід'ємною складовою процесів породження, функціонування, трансляції змістів та смислів культури.

Визначаючи сутність культурологічних концепцій як форм наукового пізнання культури, враховуючи їх гносеологічне значення, слід зауважити, що культурологія як наука принципово відрізняється від усіх інших наук, адже як гуманітарна дисципліна не обмежується вивченням лише культури у сукупності її цілісних історичних форм, а виходить на творця культури – конкретного індивіда. Оскільки культура постає як сфера реалізації людської творчості та свободи, що є основою для різноманіття культур та форм культурного розвитку, які виявляються перед кожним наступним поколінням у вигляді сформованих культурних зразків, то таким чином створюється надіндивідуальна логіка культури, яка не залежить від волі окремої людини, втім здатна визначати думки та почуття багатьох людей.

Як зауважує російський вчений А. А. Радугін, нові смислові основи створюються індивідуальною творчістю, вони народжуються у глибинах людської суб'єктивності. Втім, щоб народилася нова культура, необхідно, щоби ці смисли були закріплені у символічних формах як зразок та стали смисловими домінантами [2]. Їх створення відбувається у різних соціокультурних сферах – матеріальних та духовних, втім, неодмінно все це створюється людиною. Саме цим пояснюється потреба дослідження означеного феномену культурологічною наукою. Таким чином, людина як суб'єкт соціально-історичної діяльності, творець та одночасно продукт культури постає як об'єкт культурологічного дослідження. Не менш суттєвим аспектом вивчення є визначення основ, структури та сенсу власне людського існування, а також аналізу сутності та типології людської особистості, творчих можливостей людини та умов, що визначають її поведінку. "Проблема людини в культурології являє собою особливу точку зору на її предмет – культуру: досліджувані культурологією образи людини – слово культури, сказане нею самою про себе і досить складно зашифроване, а тому вимагає особливої герменевтичної роботи" [3, с. 931].

Втім, слід зауважити, що незважаючи на природний інтерес культурології до феномену людини, її підходи суттєво відрізняються від підходів антропології (у всіх її варіантах), філософії, психології, соціології, історії, етнографії та інших наук, хоч і спирається на їх принципи та досягнення. Культурологія з її пріоритетним міждисциплінарним підходом ставить за мету не просто систематизувати історично та культурно обумовлені образи людини й тим самим

створити певну антропологічну схему з претензіями на її завершеність та досконалість, а виявити умови, за яких створюються історично змінні образи людини та механізми їх взаємозв'язку із культурою в цілому, а також з її різноманітними аспектами. Відтак, одним з основних для культурології постає питання про те, якими типами культури визначається та стають необхідними ті чи інші образи та поняття людини, з яких причин відбувається перехід від одних образів та понять людини до інших, а також: у яких культурах та за яких умов можливе їх вільне конструювання для того, щоб перетворити ці образи та поняття на джерело прогнозованих змін культури, яка їх створила.

Шляхом до розв'язання окресленого кола завдань має стати звернення до культурологічних концепцій, сформованих видатними мислителями вітчизняної та європейської думки, чиї ідеї у свій час не отримали відповідної оцінки та визнання як "культурологічні", оскільки культурологічний дискурс не отримав у той час самостійного статусу. Тепер сформована культурологічна наука дозволяє прочитати спадщину багатьох мислителів минулого відповідно до культурологічної стратегії і при цьому виявити спектр ідей та концептуальних побудов, що органічно вписуються у проблемне поле культурології, часом не помічених або недостатньо оцінених сучасниками. Таким чином, факт самовизначення культурології як науки сприяє диференційованому опануванню спадщини гуманітарної думки та маркуванню певних концепцій тих чи інших авторів як культурологічних. Разом з тим слід врахувати, що культурологічне знання у загальному вигляді не вкладається у суто теоретичний дискурс, властивий для науки в цілому й не може характеризуватися одним лише атрибутом науковості. Йому притаманна і філософічність, і художність та широка варіативна асоціативність.

З огляду на це джерелом аналізу культурологічних концепцій можуть бути тексти культурологічного змісту – від вчених трактатів та конкретних емпіричних досліджень до жанрів есеїстики філософсько-публіцистичного або художньо-асоціативного характеру, поетичні твори тощо. І цей доволі широкий спектр текстів, незалежно від ступеня їх науковості та аргументованості, можна вважати зразками культурологічної думки, основу якої складають концептуальні погляди її представників. Крім того, широке різноманіття культурологічних концепцій обумовлено наявністю у сфері культури значної кількості проблем, можливістю виявлення різних сторін та граней культури, що стали предметом дослідження, а також динаміки самого культурно-історичного процесу, у якому ті чи інші

теорії старіють та поступаються місцем новим, які відповідають характеру змінюваної епохи.

Отже, для осмислення культурологічних концепцій критерієм науковості може стати принцип відкритості, тобто визнання безкінечності інтерпретацій, коли кожен висновок, за визначенням, не кінцевий і не може стати істиною в останній інстанції. Завданням дослідника, у такому разі, виступає не пошук "істинного знання" про об'єкт свого дослідження, а систематизація різних точок зору, які відбивають його складність та багатоманітність, сприяючи, таким чином, його глибшому розумінню. При цьому власна позиція дослідника обирається рефлексивно, за умов усвідомлення відносності прийнятого варіанта інтерпретації. Інакше кажучи, сила та стійкість світогляду дослідника – це сильна усвідомлена позиція, котра рішуче вступає у діалог з іншими позиціями.

З окреслених положень випливає, що, хоча перехід від неklasичної до постнеklasичної наукової парадигми і визначають як "наукову революцію", нова культурологічна парадигма не відкидає однозначно методологічні принципи, теоретичні напрацювання та дослідницький інструментарій попередніх етапів розвитку гуманітаристики, а здійснює переосмислення їх значення під кутом зору специфіки підвалин нової наукової парадигми та нових поглядів на принципи наукової раціональності.

Література

1. Гирц К. Интерпретация культур / К. Гирц. – М. : РОССПЭН, 2004. – 560 с.
2. Культурология : учеб. пособие / сост. и отв. ред. А. А. Радугин. – М. : Центр, 2001. – 304 с.
3. Культурология : энциклопедия : в 2 т. / гл. ред. и авт. проекта С. Я. Левит. – М. : РОССПЭН, 2007.
Т. 1. – 2007. – 1392 с.
4. Культурология : энциклопедия : в 2 т. / гл. ред. и авт. проекта С. Я. Левит. – М. : РОССПЭН, 2007.
Т. 2. – 2007. – 1184 с.
5. Новая философская энциклопедия / ред. совет: В. С. Степин, А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, А. П. Огурцов и др. – М. : Мысль, 2010. – 744 с.
6. Орлова Т. І. Естетика синтезу: категорії, універсалії, парадигми в контексті художньої творчості / Т. І. Орлова. – К. : Абрис, 2002. – 160 с.
7. Розин В. М. Культурология : учебник / В. М. Розин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Гардарики, 2003. – 462 с.

8. Философия культуры. Становление и развитие. – СПб. : Лань, 1998. – 448 с.

9. Философский словарь / авт.-сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий и др. – К. : А. С. К., 2006. – 1056 с.

10. Философский словарь: разъяснение филос. категорий, понятий, терминов. Описание осн. филос. направлений, философов от античности до современности. Целостный взгляд на философию / И. В. Андрущенко и др. (авт.-сост.). – К. : А. С. К., 2006. – 1053 с.